

Online versie publicaties Thomas Vaessens

Copyright Thomas Vaessens, Amsterdam

www.thomasvaessens.nl

Lezen in een interdisciplinaire, multimediale cultuur

Lezing t.g.v. de KNAW discussiemiddag 'Leescultuur onder vuur?', Amsterdam 28-10-2005.

Thomas Vaessens

Inleiding

Het voordeel van als laatste aan de beurt te zijn in een rij sprekers is dat je kunt reageren op wat je voorgangers aan interessante punten naar voren hebben gebracht. Ik maak dankbaar van die gelegenheid gebruik door in te gaan op uitnodiging Frans Willem Korsten om te debatteren over wat voor ons nu wérkelijk waardevol is in de literatuur en hoe we dat, met name in het onderwijs, op een goede manier zekeren. Ook wil ik nog wat toevoegen aan wat gezegd is over leesplezier, een centrale term in het Nederlandse leesbevorderingsbeleid, waarvan ik elders al eens heb betoogd dat het op romantische premissen over lezen en leescultuur berust.¹

Aangekondigd is dat ik iets ga zeggen over taal (het geschreven woord) in een tijd van intermedialiteit en beeldcultuur. Ik zal dat doen vanuit het standpunt van iemand die dagelijks met letterenstudenten te maken heeft, studenten, dus, die geacht worden veel te lezen. Welnu: dat doen ze. Ze lezen de hele dag. Maar op een volstrekt andere manier dan we, vanuit een romantisch idee van wat lezen is, misschien zouden willen. Ze lezen vooral rommelig. Of, als je het graag negatief wil stellen: zonder geduld. Het is geen automatisme een lang krantenartikel helemaal uit te lezen, want tijdens het lezen klinkt altijd wel een paar keer het bleepje van de mail of van de sms; staat de radio aan en teletekst; wordt er even iets gegoogled etcetera. Lezen is voor hen nagenoeg altijd onderdeel van een meervoudig en niet-lineair proces, waarin de lezer meerdere teksten en tekstsoorten tegelijk tot zich neemt. Dit betekent dat studenten vooral fragmenten lezen. Deze fragmenten verbinden ze zelf tot een eigen tekst; al knippend en plakkend uit veel verschillende (soorten) bronnen zijn jonge lezers van nu graag zélf de auteur van de tekst die ze lezen. En die tekst is vervolgens op zichzelf als kennisbron in de meeste gevallen absoluut niet slecht. Ik zou dus ook niet weten wat er tegen deze leeswijze is. Sterker nog: ik vind dat ze grote kwaliteiten veronderstelt. Mijn studenten zijn meesters van de compilatie, meesters van de dialogische tekst. Van dat optimisme laat ik me niet afslaan. Het is mijn uitgangspunt.

Twee dimensies

Het is hier vanmiddag ongewoon druk voor een discussiebijeenkomst met geesteswetenschappers. Ik ben bang dat dat te maken heeft met het masochistisch genoeg dat veel geletterden erin scheppen te filosoferen over ‘ontlezing’. De titel van onze bijeenkomst, ‘Leescultuur onder vuur?’, appelleert daar in elk geval aan. Ook in het rijtje vragen dat mij door de organisatie van deze middag werd voorgelegd, klinkt de angst door voor het onvermijdelijke: ‘Bestáát er eigenlijk geletterdheid buiten het boek?’, vraagt men mij. Of: ‘Wint het beeld het van het woord?’

Na wat ik zo-even zei over het leesgedrag van jongeren zult u begrijpen dat ik op deze vragen geen geruststellende antwoorden geef voor wie bij geletterdheid alleen aan boeken denkt en de beeldcultuur als een bedreiging voor het lezen ziet. Ja, de leescultuur zoals we die sinds het einde van de achttiende eeuw kenden, heeft zodanig onder vuur gelegen dat ze er eigenlijk niet meer is. Maar of je dat erg vindt en waarom precies, hangt sterk af van hoe je vindt dat literatuur in onze cultuur moet functioneren.

Ik zal u deelgenoot maken van de manier waarop ik daar, vanuit mijn beroepspraktijk, tegenaan kijk. Als eindverantwoordelijke voor de modern letterkundige opleiding van de toekomstige literatuuronderzoekers, uitgevers, redacteuren, critici, cultuurjournalisten en leraren die aan de UvA Nederlands komen studeren, kan men mij op twee dingen aanspreken:

1. is de afgestudeerde neerlandicus toegerust voor zijn taak het literair erfgoed te bewaken en, meer ambitieus, levend te houden (de historische dimensie van mijn vak);
2. gaat het vak dat mijn studenten leren nog wel over datgene wat er in de literaire cultuur van vandaag toe doet (de cultuurpolitieke dimensie)?

Over beide dingen, die meer samenhangen dan sommige van mijn vakgenoten geneigd zijn te veronderstellen, wil ik wat zeggen.

Het literaire erfgoed

Om te beginnen de historische dimensie. Ik ben, net als u allemaal, van mening dat het vooral geschreven bronnen zijn die ons toegang verschaffen tot het denken en beleven van gisteren. Ook vind ik dat de literatuur tussen die bronnen een bijzondere positie inneemt, onder andere omdat ze verslag uitbrengt van onderzoek naar wat wezenlijk is, en wel op een manier die – zeker in de moderne tijd – alle zekerheden ter discussie stelt. Ik kom daar straks nog op terug. Nu gaat het mij om de constatering dat het niet meer vanzelfsprekend is dat dit soort in principe dwarse, onderzoekende literatuur bijvoorbeeld op scholen gelezen wordt.

Sinds de romantiek is het zo geweest dat de literatuurgeschiedschrijving die teksten belangrijk maakte waarin conventies doorbroken werden. Auteurs die afrekenden met de voorgangers en hun tot *idées reçues* verworpen opvattingen, kwamen in de boekjes terecht. Van hun avant-gardistische teksten werd vervolgens vanzelfsprekend kennisgenomen als in de literatuurlessen het betreffende ‘-isme’ besproken werd. Maar dit is een gang van zaken die ik voor mijn studenten echt moet toelichten, omdat ze historisch is geworden. Zo werkt de literaire cultuur niet meer. Inmiddels heeft zich in de tweede helft van de twintigste eeuw de massificatie van de literatuur voltrokken: meer dan anderhalf miljoen Nederlanders schrijft of dicht; er verschijnt oneindig veel meer dan vijftig jaar geleden, vooral aan romans, en het overgrote deel daarvan dingt mee naar commerciële prijzen, ingesteld door boekhandelsketens die vooral in verkoopbare

titels geïnteresseerd zijn. Wat ik maar wil zeggen: dat deel van de literatuur dat voor de niet-beroepslezer zichtbaar is, speelt zich inmiddels af in het domein van het amusement.

Ik wil hier niet beweren dat dit erg is – daar moeten we het overmorgen op het LVVN-congres over ‘commercie en de autonomie van literatuur’ maar over hebbenⁱⁱ – maar ik constateer slechts dat mijn studenten er vanuit hun eenentwintigste-eeuwse perspectief met enig recht *niet* automatisch van uitgaan dat literatuur een vitale en kritische functie vervulde in de cultuur. Dit moet jonge lezers dus worden bijgebracht. Daarbij is het een heilloze weg ervan uit te gaan dat zij zelf zouden kunnen of willen bepalen wat ze aan oudere teksten lezen en wat niet, zoals we in de discussies over de canon en de leesbevordering steeds weer vernemen: het doet er niet toe wát ze lezen, áls ze maar lezen. En daarmee haak ik in op wat eerder over leesplezier is gezegd. Als dat inderdaad de lijn is die de leesbevordering volgen wil, dan wordt daarmee uit naam van de verdediging van een verdwijnende leescultuur in de praktijk onbedoeld volledige steun gegeven aan de cultuur die daarvoor in de plaats kwam: de cultuurindustrie en de klootloze, gezellige en (om met Frans Ruiter en Wilbert Smulders te spreken) gedemobiliseerdeⁱⁱⁱ literatuur die momenteel probleemloos in het publicitaire centrum van de belangstelling staat.^{iv}

Leescultuur vandaag

U merkt: ik ben langzaam bij mijn tweede punt aangekomen: de cultuurpolitiek. Gaat het vak dat ik mijn studenten probeer te leren nog wel over de levende cultuur? Het gevaar bestaat dat wat ik hierover zeggen ga u doet besluiten deze vraag ontkennend te beantwoorden. Ik zal u dus maar vóór zijn en in alle eerlijkheid zeggen: ik ben op dit punt allerminst tevreden. Maar ik ben niet de enige die in dit opzicht de bakens moet verzetten.

Ik heb toevallig vorige week een college poëzie-analyse afgerond, zo’n college waarin eerstejaars studenten poëtische teksten leren analyseren aan de hand van een basaal instrumentarium en dat vertrouwd maakt met poëtische stijlkenmerken uit de verschillende fasen van de moderne literatuur. Voor de overgrote meerderheid van de deelnemers, studenten Nederlands, was dit de eerste enigszins grondige kennismaking met het genre van de poëzie. U zult wellicht best van mij willen geloven dat veel studenten er na een week of wat echt lol in kregen, maar ikzelf kan maar heel moeilijk de lege ogen vergeten die me in de eerste weken aanstaarden. Dat valt me vooral moeilijk omdat het enthousiasme dat ik bij een deel van de groep wist op te wekken een enthousiasme was als dat van de bezoeker van het museum voor oudheden: zodra die bezoeker weer buiten staat, ervaart hij dat als thuiskomen in zijn eigen wereld. Ik kan u hierover lang onderhouden, daar heb ik de tijd niet voor, maar neemt u van mij aan ik me ervan bewust ben dat er in mijn vak het een en ander moet veranderen, want als onze studenten blijven denken dat de literatuur iets is dat zich in een ándere wereld afspeelt, dan is de kans is erg klein dat zij in hun toekomstige beroepspraktijk (bijvoorbeeld die van leraar) iets gaan doen met, bijvoorbeeld, poëzie.

Een van de dingen die fout gaan – en daarmee kom ik ook bij een direct antwoord op de vragen die ik hier geacht wordt te beantwoorden – is dat het voor de studenten die bij mij in de collegebanken zitten niet meer vanzelfsprekend is om een uiting van cultuur in de context te zien van een monodisciplinaire ontwikkelingsgang. De traditionele literatuurgeschiedenis – een verhaal over ‘-ismen’ dat gebaseerd is op een interne voortgangslogica – komt hen als zeer kunstmatig voor, gewend als zij zijn aan de interdisciplinaire *crossovers* in de kunst waarmee zij kennis maken

op tv, in de bioscoop, op festivals, in theaters of concertzalen, en op internet. De enkelvoudige geletterdheid die vooral door boeken werd geconstrueerd, wordt steeds meer vervangen door ‘meervoudige geletterdheden’ – ik ontleen de term aan Ronald Soetaert, die in een recent Taalunie-rapport een beeld schetste van *De cultuur van het lezen* waarin ik het leesgedrag van mijn studenten herken.^v

Studenten lezen fragmentarisch, zei ik: ze creëren hun eigen artistieke kennisbronnen door hiërarchieloos en over de grenzen van media heen te grasduinen in literatuur, films, beeldende kunst, video-art etcetera. Ik denk eerlijk gezegd niet dat wat ze daar aantreffen per definitie minder interessant is als wat ik ze wil tonen in de literatuur. De vraag die we onszelf moeten stellen, luidt: waarom is literatuur waardevol? Ik kan me goed vinden in het antwoord op deze vraag dat Korsten eerder vanmiddag formuleerde. Ik zou zeggen: literatuur is interessant omdat ze dwars is en ondermijnd ten opzichten van wat Barthes de doxa noemde: de ideeën die zodanig vastgekoekt zijn dat ze vanzelf lijken te spreken. Literatuur is paradoxaal. Maar geldt dat niet evenzeer voor alle andere geëngageerde, niet-commerciële cultuur?

Wat essentieel was aan literatuur zoals ze in de romantische leescultuur functioneerde, was niet het feit dat ze literatuur was, maar dat ze een kritische functie had. Het is een teken aan de wand dat zo veel moderne schrijvers die zich echt op het scherpst van de snede met de wereld wilden bemoeien, overhoop lagen met de grenzen van hun genres en medium. Multatuli worstelde met de roman, Van Ostaijen met de typografie, Lucebert met de begrenzing tussen taal en muziek, en Tonnus Oosterhoff met de gefixeerdheid van het gedrukte woord. En in alle kunsten is gedurende de twintigste eeuw een uittocht van kunstenaars uit het disciplinaire centrum waar te nemen. Men zoekt nieuwe impulsen bij de andere disciplines. En nou denk ik even terug aan de lege blikken van mijn studenten. Zou het niet zo zijn dat zij, als meest betrokkenen bij de levende literatuur van vandaag, eigenlijk niet meer zo gek veel te verwachten hebben van een genre als dat van de roman? Hebben ze niet gewoon gelijk dat ze hun heil ergens anders gaan zoeken, op plaatsen waar conventies en discoursen met elkaar botsen, bijvoorbeeld daar waar poëzie en *performance* elkaar raken, tekst en bewegend beeld, narrativiteit en computergames, en in diezelfde elektronische omgeving zelfs schrijven en lezen...

Niet alles gaat vanzelf

Dames en heren, laten het nou net de grensgebieden zijn waarop mijn studenten zich zo graag en zo vaardig begeven. Er is, werkelijk, alle reden tot optimisme. Maar dan moeten we onze didactische en leesbevorderende inspanningen wel een beetje verstandig richten. Veel van de competenties die nodig zijn om zinvol kennis te nemen van onze interdisciplinaire cultuur leren kinderen op dit moment van- en uit zichzelf. Mijn zoon van vier ziet sneller dan ik waar hij op de website van Bob de Bouwer moet klikken om een schermje verder te komen. Maar niet alles gaat vanzelf. Cursussen over de analyse van literaire teksten zullen nodig blijven. Mensen zijn, ook in een tijd van massificatie en multimedialiteit, nu eenmaal redelijke en talige wezens die zich uitdrukken in taal. Zodra die taal op enigerlei wijze de aandacht vestigt op zichzelf, wordt ze literair interessant. Maar daarvoor hoeft ze niet per se in een roman te staan of in een gedicht – we moeten het begrip ‘tekst’ dus opvatten in de breed-semiotische betekenis ervan. De ‘tekst’ waarmee studenten die geïnteresseerd zijn in hedendaagse (literaire) cultuur in aanraking komen, is er zeker niet eenvoudiger op geworden.

We moeten dus niet te licht denken over wat de steeds complexer wordende cultuur vraagt van hen die zich erin willen gaan mengen. Zeker niet omdat het, bij alles wat er nieuw is, onverminderd van belang blijft dat jonge lezers de kennis opdoen die nodig is ter *duiding* van wat de cultuur aan producten voortbrengt. En dat gaat evenmin vanzelf, zelfs niet bij die talentrijke voorhoede van studenten die het in zich heeft een rol te kunnen gaan spelen in het intellectuele debat. Duiding veronderstelt immers ook kennis van het verleden. En daarvoor moet gelezen worden. Niet gewoon maar wat leuks, maar complexe literaire teksten, cultuurkritiek, filosofie.

En met de constatering dat een open houding ten opzichte van de interdisciplinaire cultuur van vandaag samen moet gaan met grote investeringen in de ontdekking van het verleden, komen de cultuurpolitieke en de historische dimensie bij elkaar van wat ons te doen staat.

Ik zou zeggen: volle kracht vooruit!

Noten

ⁱ Thomas Vaessens, 'No time for poetry? 'Leesbevordering' and the Postmodern Idea of Poetry in The Netherlands'. In: Th. F. Shannon & J.P. Snapper (eds.), *Janus at the Millennium. Perspectives in Time in the Culture of the Netherlands*. University Press of America, Dallas etc. 2004, p.101-112. Een bewerkte versie van deze tekst zal onder de titel 'De romantische agenda van de leesbevordering. Waarom we gedichten moeten lezen' opgenomen worden in mijn *Ongrijmd succes. Dichter en dichten in postmodern Nederland*, dat begin 2006 verschijnt.

ⁱⁱ *Wat is het ons waard? Commercie en de autonomie van literatuur*. Congres Landelijke Vereniging van Neerlandici. Leiden, 29 oktober 2005.

ⁱⁱⁱ Frans Ruiter & Wilbert Smulders, 'De demobilisatie van de moderne schrijver. Waarom de naoorlogse 'grote drie' niet opgevolgd zullen worden'. In: *Maatstaf* 40-4, 1992, p.1-26.

^{iv} Het probleem met 'leesplezier' is dat de slogan politiek gebruikt wordt bij het terugdringen van het aandeel van de literatuur in het onderwijs. Wie is er tegen leesplezier? Wie kan er met goed fatsoen iets inbrengen tegen de premisse dat jongeren/scholieren de vrije keuze moeten hebben in wat ze lezen en wat niet? Ik heb niets tegen 'leesplezier', maar wel tegen slecht onderwijs, waarin niet meer ernaar gestreefd wordt de leerlingen een gemeenschappelijk artistiek/literair referentiekader aan te bieden. We zouden ons krachtig moeten verzetten tegen het afbraakbeleid dat onder de wapperende vlag van het 'leesplezier' gevoerd wordt.

^v Ronald Soetaert, *De cultuur van het lezen*. In samenwerking met André Mottart. Nederlandse Taalunie, Den Haag 2005.